

સહદેવનું ત્રિકાળજ્ઞાન : એક વરદાન કે શાપ ?

Mr. Vishalkumar P. Bakaraniya

JRF in Gujarati

Dr. Subhash Mahila Arts, Commerce and
College of Home Science, Junagadh

મહાભારત વિશે તો બધા જાણતા જ હોય છે તે ભારતના ઇતિહાસનું વર્ણન કરતું એક મહાકાવ્ય છે. જેમાં પાંડવો અને કૌરવોના યુદ્ધનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તથા પાંડવોનો સંઘર્ષ આ મહાકાવ્યમાં વર્ણવવામાં આવ્યો છે. તેમાંથી જ પાંડવોના એક પાત્ર સહદેવ વિશે આ સંશોધન પેપરમાં વાત કરવાની છે. મહાભારતના ઘણા એવા પાત્રો છે જેના વિશે લોકો ઘણું ઓછું જાણતા હોય છે તેવી જ રીતે સહદેવ વિશે પણ ઘણા લોકો જાણતા નથી માત્ર એટલું જ જાણે છે કે, સહદેવ પાસે ત્રિકાળ જ્ઞાની હોવાનું વરદાન હતું જેના વડે તે ભૂત, ભવિષ્ય, અને વર્તમાન જાણી શકતો હતો, પરંતુ ઘણા ઓછા લોકો જાણે છે કે આ વરદાન સહદેવ માટે એક શાપ સાબિત થાય છે. જે આપણે ટૂંકમાં આ પેપર દ્વારા જાણવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

ત્રિકાળ જ્ઞાન પ્રાપ્તિનું રહસ્ય : એક સમયની વાત છે પાંડુ રાજા વનમાં શિકાર માટે જાય છે અને થાકીને આરામ કરવા માટે એક વૃક્ષ નીચે બેસે છે. ત્યારે વૃક્ષ પર બે પક્ષીઓ વાત કરતા હોય છે કે આ રાજાના કાળજીનું જે કોઈ મનુષ્ય ભક્ષણ કરશે તે ત્રણેય કાળનો જ્ઞાતા થશે આ વાત પાંડુ રાજા સાંભળે છે, જ્યારે પાંડુ રાજા નો મૃત્યુ સમય નજીક હોય ત્યારે પાંડુ રાજા તેના પાંચેય પુત્રોને પાસે બોલાવીને જણાવે છે કે મારા મૃત્યુ પછી મારા કાળજીનું ભક્ષણ કરજો તેથી તમને ત્રિકાળ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થશે અને પાંચે પાંડવો પિતાનું આજ્ઞાનું પાલન કરવું જોઈએ એવી વાત કરે છે અને પાંડુ રાજાના અંતિમ સંસ્કારની તૈયારી કરે છે.

ભગવાન કૃષ્ણ અને સહદેવનું પરસ્પર વચન : પિતાના મૃત્યુ બાદ પાંડવો પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવા પાંડુ રાજાના કાળજીને એક માટલામાં બાફવા માટે મૂકે છે. આ વાતથી કૃષ્ણ ભગવાન ચિંતિત થાય છે અને વિચાર કરે છે કે જો પાંડવો ત્રિકાળ જ્ઞાની થઈ જશે તો જગતમાં ભક્તિ અને પુરુષાર્થનું કંઈ મહત્વ રહેશે નહીં તેથી પાંડવોને આવું કરતા રોકવા કૃષ્ણ ભગવાન બ્રાહ્મણ વેષે પાંડુ રાજાની ચિતા પાસે આવે છે અને પોતે પાંડુ રાજાના મિત્ર છે તેવું જણાવે છે અને લાગ જોઈને જે માટલામાં કાળજી છે તે માટલું લાકડી વડે ફોડી નાખે છે. આ સહદેવના ધ્યાનમાં આવી જાય છે અને સહદેવ ગરમ કાળજી લઈને દોડે છે અને પ્રભુ તેને રોકવા તેની પાછળ દોડે છે ગરમ કાળજીની વરાળ સહદેવના શરીરમાં નાક માટે ત્રણ વખત જાય છે અને સહદેવ ત્રણેય કાળનો જ્ઞાની થાય છે. ત્યારે તે કૃષ્ણ ભગવાનને ઓળખે છે અને બ્રાહ્મણ વેષે આવવાનું કારણ પૂછે છે, પછી કૃષ્ણ ભગવાન કહે છે કે, સહદેવ તારે મને વચન આપવું પડશે, ત્યારે સહદેવ પણ કહે છે કે પ્રભુ જેવું આપવું એવું લેવું તમારે પણ મને એક વચન આપવું પ્રભુ કે ભલે તો તું મને વચન આપ કે જ્યાં સુધી તને કોઈ પૂછે નહીં ત્યાં સુધી તારે સામેથી કંઈ જણાવવું નહીં. હવે સહદેવ પ્રભુ પાસે એવું વચન માંગે છે કે પ્રભુ અમારા પાંચે ભાઈઓમાંથી જો કોઈનું પણ મૃત્યુ થાય તો સાથે તમારે પણ મરવું. સહદેવની વાત સાંભળી પ્રભુ બોલ્યા આ તો મારું બોલવું મારે શિરે પડ્યું. સહદેવ કહે, પ્રભુ વચન પાળવું હોય તો પાળો નહીં તો તમે તમારે ઘરે ને હું મારા ઘરે, હવે વચન પાળ્યા વિના છુટકો નહીં, પ્રભુ કહે ભલે તથાસ્તુ કહી બંને પોત પોતાના રસ્તે ચાલ્યા. ઘરે આવતા ભીમ સહદેવને પૂછે છે સહદેવ તું ત્રિકાળજ્ઞાની થયો કે નહીં સહદેવ કહે ના પિતાજી મૃત્યુ સમયે એમ જ બોલ્યા હતા.

આ ઘટના બાદ જ સહદેવનું આ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનનું જ્ઞાન તેના માટે એક વરદાન કરતા શાપરૂપ વધારે સાબિત થશે અને આ વરદાન જીવનભર તેના માટે પીડાદાયક સાબિત થાય છે.

ભીમને કૌરવો દ્વારા વિષ (ઝેર) આપવું : કૌરવો પાંડવોની ઈર્ષા કરતા પરંતુ ભીમથી બધાને ભય હતો. તેથી મામા શકુનીના કહેવાથી ભીમને લાડવામાં ઝેર આપી મારી નાખવાનું ષડયંત્ર ઘડવામાં આવે છે. હવે સહદેવ બધું જાણતો હોવા છતાં વચનબદ્ધ હોવાને કારણે ભીમને બચાવી શકતો નથી અને કૌરવો ભીમને વિષ આપવામાં સફળ થાય છે સગા ભાઈને બચાવી ન શકવાની પીડા સહદેવને અંદરથી ભાંગી નાખે છે તે બધું જાણવા છતાં કાઈ રોકી શકતો નથી પણ સાથે સાથે તે એ પણ જાણે છે કે આ ષડયંત્રથી ભીમનું મૃત્યુ થશે નહીં તે બચી જશે.

લાક્ષાગૃહ : કૌરવો અને શકુની દ્વારા પાંડવોને મારવા માટે પુલોચન નામના શકુનીના મિત્ર પાસે લાખનો મહેલ બનાવવામાં આવે છે અને પાંડવોને તેમાં જીવતા સળગાવવાનું ષડયંત્ર ઘડવામાં આવે છે આ ઘટનાની પણ સહદેવને અગાઉ જાણ હતી પરંતુ વચનને કારણે તે કોઈને બચાવી શકતો નથી કે કોઈને ચેતવણી પણ આપી શકતો નથી પરંતુ તેને વિશ્વાસ પણ હતો કે પ્રભુ પાંચે ભાઈઓમાંથી કોઈને પણ મરવા નહીં દે. આ જાણ હોવા છતાં સહદેવના મનમાં ભય રહેતો કે જો લાક્ષાગૃહમાં જશું તો બળવાનું રહેશે. જો સહદેવને કોઈ પૂછે તો તે જણાવે પૂછ્યા વગર ન જણાવવાનું પ્રભુને વચન આપ્યું હતું લક્ષાગૃહમાં વિદુરજી દ્વારા પાંડવોના રક્ષણ માટે એક ગુપ્ત રસ્તો બનાવવામાં આવ્યો હતો પણ તે રસ્તાનો દ્વાર ક્યાં છે તે પાંડવોને જાણ હોતી નથી સહદેવ જાણે છે પણ રસ્તો બતાવી શકતો નથી. પછી કૃષ્ણ ભગવાન ભીમને મનમાં સંકેત આપે છે ત્યારે ભીમ દ્વારા પૂછવામાં આવે છે કે સહદેવ ગુપ્ત રસ્તો કઈ જગ્યાએ છે ત્યારે તે જણાવે છે કે તારા પગ પાસે છે આ તેની એક મોટી માનસિક વેદના હતી કે તે બધું જાણવા છતાં કોઈને બચાવી શકતો નથી અને અંદરથી જ પીડાતો રહે છે.

જુગારની રમત : કૌરવો પાંડવોને મારવામાં દરેક વખતે નિષ્ફળ જતા અને દરેક વખતે શકુની કોઈને કોઈ નવી યુક્તિ કરી દુર્યોધનને જણાવતા અને પાંડવોને

મારવાના પ્રયત્નો કરાવતા જ્યારે દરેક વખતે નિષ્ફળ જાય છે ત્યારે શકુની દુર્યોધનને નવી યુક્તિ કહે છે કે પાંડવોને પાસેથી આપણે હવે રાજપાટ અને બધું છીનવી લઈએ તો જ તેનું પતન થાય અને આ એક જ યુક્તિ કરવાથી શક્ય છે જો પાંડવો જુગાર રમવા આવે તો ત્યારબાદ દુર્યોધન યુધિષ્ઠિર ને જુગાર રમવાનું આમંત્રણ આપે છે. હવે ક્ષત્રિયનો નિયમ છે કે આમંત્રણ આવે એટલે જવું પડે એટલે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર આ આમંત્રણનો સ્વીકાર કરે છે અને દુર્યોધન સાથે જુગાર રમવા જાય છે ત્યારે સહદેવને ઘણી પીડા તથા દુઃખ થાય છે કે મોટાભાઈ પોતાનું સર્વોચ્ચ આ જુગારમાં હારી જવાના છે છતાં સહદેવ તેને રોકી શકતો નથી કારણ કે, સહદેવ પોતે ભગવાન કૃષ્ણના વચનથી બંધાયેલ છે તેને આ સમગ્ર ઘટનાનું શું પરિણામ આવશે એ પહેલેથી જ ખબર હોવા છતાં તે એક લાચાર તથા નિઃસહાય વ્યક્તિની જેમ ચૂપચાપ બધું જુએ છે અને સહન કરે છે.

દ્રોપદી વસ્ત્રાહરણ : યુધિષ્ઠિર અને દુર્યોધન વચ્ચે જુગારની (ચોપાટ) રમત શરૂ થાય છે. શકુની કપટ કરી દરેક વખતે પાસા ફેંકે એટલે દુર્યોધનની તરફેણમાં જ પાસા આવે અને યુધિષ્ઠિર ધન, દોલત, રાજપાટ એમ એક એક કરતા બધું જ હારી જાય છે અને અંતે પોતાને પણ હારી જાય છે હવે તે દ્રોપદીને પણ આ રમતમાં હારી જાય. સહદેવ આ બધું જાણતો હતો કે, હવે ભરસામાં દ્રોપદીના ચીર ખેંચવાના છે. દુર્યોધનની આજ્ઞાથી દુઃશાસન દ્રોપદીને વાળ પકડી સભામાં લઈ આવે છે અને તેના ચીર ખેંચે છે. તો પણ સહદેવ આ બધું જોયા કરે છે અને કઈ પણ બોલી શકતો નથી. તેનું જ્ઞાન તેના માટે એક શાપ જેવું લાગતું હતું. આ સમગ્ર ઘટના સહદેવ અનેક વખત પોતાના મનમાં ભોગવી ચુક્યો હોય છે.

જ્ઞાની તરીકેની નૈતિકતા : સહદેવ જ્ઞાની હોવા છતાં નિષ્ઠાભાવ વાળા વ્યક્તિત્વ હતા તે કોઈ પણ પ્રકારના ભેદભાવ વગર જો કોઈ તેને પૂછે તો તે સાચો જવાબ આપતા જ્યારે પાંડવો અને કૌરવો વચ્ચે યુદ્ધ

થવાનું હતું ત્યારે દુર્યોધન સહદેવ પાસે યુદ્ધ જીતે તેવું મુદ્દત કઢાવવા માટે આવે છે, ત્યારે સહદેવ શત્રુ આવ્યો છે તેવું નથી વિચારતો અને દુર્યોધનને સાચું મુદ્દત પણ આપે છે આ સહદેવનું વ્યક્તિત્વ સાબિત કરતી ઘટના છે કે શત્રુ હોય કે મિત્ર સહદેવ ક્યારેય કોઈ પણ ભેદભાવ કરતા નથી. તે જાણતા હતા કે યુદ્ધમાં સ્વજનોના મૃત્યુ થવાના છે આ બધું જાણવા છતાં તે કઈ પણ રોકી શકવાના નથી. આ દુઃખ પણ સહદેવને જીવનભર રહે છે અને આ એક ઘટના એવી છે કે જ્યાં સહદેવની નૈતિકતા સાબિત થાય છે.

અભિમન્યુનું મૃત્યુ : કુરુક્ષેત્રનું યુદ્ધ શરૂ થાય છે અને અર્જુન જ્યારે પાતાળ લોક જાય છે ત્યારે કૌરવો દ્વારા સાત કોઠાના ચક્રવ્યુહની રચના કરવામાં આવે છે. આ ચક્રવ્યુહ માત્ર અર્જુન જ ભેદી શકે છે પણ તે પાતાળ લોકમાં હોવાથી અર્જુન પુત્ર અભિમન્યુ આ ચક્રવ્યુહમાં જવા માટે તૈયાર થાય છે, પરંતુ તે માત્ર ચક્રવ્યુહમાં અંદર જવાનું જાણે છે બહાર નીકળવાનું નહીં. તો પણ તે આ યુદ્ધમાં જવા તૈયાર થાય છે. આ વાતથી સહદેવ ઘણો દુઃખી છે કારણ કે તેને અગાઉથી જાણ છે કે મારો ભત્રીજો અભિમન્યુ યુદ્ધમાં આજે મૃત્યુ પામવાનો છે અને સહદેવ તેને બચાવી શકતો નથી. સહદેવ આ કશું પણ રોકવા સમર્થ નથી જે તેના મનને વારંવાર દુઃખી કરે છે અને પોતાના ત્રિકાળજ્ઞાની હોવા પર તેને ઘણો પસ્તાવો થાય છે કારણ કે, તે પોતાના ભત્રીજાને પણ બચાવી શકતો નથી અને સ્વજનોને પોતાને સામે મરતા જુએ છે.

અઢાર દિવસના યુદ્ધનું પરિણામ : કુરુક્ષેત્રના પરિણામની સહદેવને અગાઉ જાણ હતી તે બધું જાણતો હતો કે આ યુદ્ધમાં મારા સ્વજનો તથા મારા પિતરાઈ ભાઈઓ કૌરવોનું મૃત્યુ થાશે અને તે આ બધું જાણવા છતાં કોઈને પણ રોકી શક્યો નહીં. આ તેના માટે એક માનસિક પીડા હતી આ બધું જાણવા છતાં તે કશું બદલી શકતો નહોતો કે કોઈને પણ રોકી શકતો નહોતો તેથી જ ત્રિકાળ જ્ઞાની હોવું તે તેના માટે એક શાપરૂપ સાબિત થયું હતું.

કેન્દ્રીય વિચાર : જ્યારે જ્ઞાન હોવા છતાં મનુષ્ય નિયતિને બદલી શકતો નથી ત્યારે તે જ્ઞાન વરદાન મટીને શાપ કેવી રીતે બની જાય છે તે આપણને મહાભારતના પાત્ર સહદેવ દ્વારા જાણવા મળે છે. જ્ઞાન હોવા છતાં પણ મૌન રહેવું એ સહદેવ માટે સુખ નહીં પણ એક ભયાનક માનસિક ગુંગળામણ હતી. તે બધું જાણતો હોવા છતાં વચનને કારણે કશું બદલી શકતો ન હતો. આ જ જ્ઞાનને શાપ બનાવે છે આવનાર વિનાશને અને સ્વજનાના મૃત્યુને અગાઉથી જોઈ શકતો હતો પરંતુ કોઈને પણ તે ચેતવણી આપી બચાવી શકતો નથી તે આ તમામ ઘટનાનો સાક્ષી અગાઉથી જ હતો છતાં કઈ પણ રોકી શક્યો નહીં.

પૂર્વભાસની વેદના : સહદેવના ત્રિકાળ જ્ઞાનના વરદાન કે શાપની વાત કરીએ તો સામાન્ય મનુષ્ય જ્યારે કોઈપણ દુઃખ આવે છે ત્યારે દુઃખી થાય છે પરંતુ સહદેવ આવનારા તમામ દુઃખ જેમ કે, ભીમને ઝેર આપવું, લાક્ષાગૃહમાં બળવું, જુગારમાં હારવું, દ્રોપદી વસ્ત્રાહરણ, અભિમન્યુનું મૃત્યુ અને અઢાર દિવસના યુદ્ધમાં જે નરસંહાર થવાનો હતો તે પહેલા જ હજારો વખત પોતાના મનમાં ભોગવી ચૂક્યો હતો ભવિષ્યનું જ્ઞાન તેને વર્તમાનના પ્રત્યેક આનંદથી વંચિત કરે છે અને સહદેવ ભવિષ્ય જાણવાના કારણે વર્તમાનમાં સુખેથી જીવી શકતો નથી.

અત્યારના યુગની વાત કરવામાં આવે તો બધા જાણે છે કે આખા વિશ્વમાં જ્યારે કોરોના જેવી મહામારી આવી ત્યારે અનેક લોકોએ પોતાના સ્વજનો સ્નેહીજનોના જીવ ગુમાવ્યા હતા. જો આ મહામારી વિશે કોઈને અગાઉથી જાણ હોય પણ સહદેવની જેમ વચન બદ્ધ હોવાથી તે કોઈને જણાવી ન શકે અને પોતાના સ્વજનો અને મિત્રોને પોતાની નજર સમક્ષ આ મહામારીનો ભોગ બનતા જુએ તો તેના મનમાં જે પીડા અને દુઃખ થાય તે અસહ્ય હોય છે. તે વ્યક્તિની પરિસ્થિતિ અને સહદેવની પરિસ્થિતિ સમાન જ ગણવી જોઈએ કારણ કે મહામારી આવશે અને સ્વજનોને મહામારી વિશે અગાઉ ન જણાવી શકે તો જે પીડા થાય તે વર્તમાનના આનંદ અને સુખ

છીનવી લેશે. કારણ કે, બધું જ જાણી લેવું દરેક વખતે લાભદાયી હોતું નથી. ક્યારેક બધું જાણી લેવું તે પણ નુકશાનકારક સાબિત થાય છે.

વર્તમાન યુગનો મનુષ્ય એક રીતે સહદેવ જેવી જ સ્થિતિ ભોગવી રહ્યો છે. આજના 'માહિતી વિસ્ફોટ' યુગમાં માણસ સોશિયલ મીડિયા કે વિજ્ઞાન દ્વારા અગાઉથી જ બધું જાણી લે છે, કે પૃથ્વી પર પર્યાવરણનો વિનાશ થઈ રહ્યો છે અથવા આગામી સમયમાં યુદ્ધો થવાના છે. બધું જ જાણવા છતાં, આજનો સામાન્ય માણસ સિસ્ટમ કે સત્તાના દબાણ સામે આ વિનાશને રોકવામાં અસમર્થ છે. સહદેવનું ત્રિકાળજ્ઞાન અને તેનું મૌન એ આજના એ જ્ઞાની મનુષ્યનું પ્રતીક છે જે ભવિષ્ય જોતો હોવા છતાં લાચાર બનીને બધું સહન કરે છે. તાજેતરમાં વિશ્વમાં બનતી યુદ્ધની ઘટનાઓ (જેમ કે, રશિયા-યુક્રેન કે મધ્ય-પૂર્વના દેશો વચ્ચેના સંઘર્ષો) માં આખું વિશ્વ જાણે છે કે જો અણુયુદ્ધ થશે તો બધું નષ્ટ થઈ જશે, છતાં કોઈ તેને અટકાવી શકતું નથી.

મહાભારત કાળમાં સહદેવ જાણતો હતો કે ચોપાટની રમત કે દ્રૌપદીનું અપમાન આખા કુળનો નાશ નોતરશે. આ જ ઘટનાને આજના વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોઈએ તો, આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે રાજદ્વારીઓ અને બુદ્ધિજીવીઓ સ્પષ્ટ જોઈ શકે છે કે મહાસત્તાઓ વચ્ચેની ખેંચતાણ ત્રીજા વિશ્વયુદ્ધ તરફ દોરી જશે. મહાભારતના શાંતિદૂતોની જેમ આજના સમયમાં પણ શાંતિ સંસ્થાઓ (જેમ કે, યુનો - UNO) મધ્યસ્થી કરવાના પ્રયાસો કરે છે, પણ આખરે સ્વાર્થ અને અહંકાર જીતે છે. સહદેવની જેમ જ આજના ચિંતકો પણ બધું જાણવા છતાં શાંત રહીને આ ભયાનક અંત તરફ ધકેલાતી દુનિયાને માત્ર જોતા રહેવા મજબૂર બન્યા છે.

તારણ : જ્ઞાનનું મુલ્ય :

ક્રમ	પાસું	વરદાન તરીકે	શાપ તરીકે
૧.	શક્તિ	સર્વજ્ઞાતા બનવાની દિવ્ય દ્રષ્ટિ	પરિવર્તનની લાચારી

૨.	સ્થિતિ	ઈશ્વર સાથેનો સીધો નાતો	મૌનનો કઠોર માનસિક દંડ
૩.	નિયતિ	ધર્મનું નિષ્પક્ષ પાલન	વિનાશના સાક્ષી બનવું.

"હોઈહિ સોઈ જો રામ રચિ રાખા, કો કરિ તર્ક બઢાવૈ સાખા"^૩ (જે કંઈ રામે રચી રાખ્યું છે, તે જ થશે. તર્ક કરી કોણ શાખા - વિસ્તાર વધારે?) (પૃષ્ઠ નં. ૫૪)

ચોપાઈ અનુસાર ઈશ્વર દ્વારા નિર્ધારિત થયેલું જ ઘટે છે. અને માનવનો તર્ક કે જ્ઞાન તેની દિશા બદલી શકતું નથી. સહદેવના ત્રિકાળજ્ઞાનની મર્યાદા પણ આ જ સિદ્ધાંતને પ્રતિપાદિત કરે છે. કે નિયતિ સર્વોપરી છે અને મનુષ્ય તેના સમક્ષ અશક્ત છે.

સારાંશ : આ સંશોધનમાં સહદેવની જ્ઞાનાત્મક તટસ્થતાને પણ ઉજાગર કરવામાં આવી છે, જ્યાં તે શત્રુ દુર્યોધનને પણ શાસ્ત્રધર્મ અનુસાર સાચું વિજયી મુહૂર્ત આપીને ઉચ્ચ નૈતિકતાનું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. સંશોધનના અંતિમ ચરણમાં, પૌરાણિક ચોકઠામાંથી બહાર નીકળીને સહદેવના પાત્રની તુલના વર્તમાન ૨૧મી સદીના મનુષ્ય સાથે કરવામાં આવી છે. આજના માહિતી વિસ્ફોટના સમયમાં વૈશ્વિક યુદ્ધો, પર્યાવરણીય વિનાશ કે કોરોના જેવી વૈશ્વિક મહામારીઓ વિશે અગાઉથી બધું જ જાણતો હોવા છતાં, સિસ્ટમ અને નિયતિ સામે લાચાર બનેલો આધુનિક મનુષ્ય કઈ રીતે સહદેવ જેવો જ 'જ્ઞાનનો અભિશાપ' અને માનસિક આઘાત ભોગવી રહ્યો છે, તેનું તુલનાત્મક અને મૌલિક વિશ્લેષણ આ પેપરનું મુખ્ય હાર્દ છે.

સહદેવનું પાત્ર આપણને શીખવે છે કે જ્ઞાન હંમેશા સુખ જ આપે તે જરૂરી નથી નિયતિના લેખ કોઈ બદલી શકતું નથી અને બધું જ જાણી લેવું ઘણીવાર મનુષ્ય માટે અસહ્ય વેદના બની જાય છે તેથી સહદેવનું ત્રિકાળજ્ઞાન વરદાન અને શાપનો એક અદ્ભુત સંગમ છે.

☞ સંદર્ભસૂચિ :

1. સચિત્ર મહાભારતની કથા (અઢાર પર્વ) – લેખક :
વ્યાસ વલ્લભરામ સૂરજરામ, પ્રકાશક: મહાદેવ
રામચંદ્ર જાગુષ્ટે, અમદાવાદ. (પુનર્મુદ્રણ : ૧૯૭૬).
2. શ્રીમદ મહાભારત (વેદવ્યાસ રચિત) - ગુજરાતી
અનુવાદ : શ્રી નરેન્દ્રકુમાર માયાશંકર જોષી, પ્રકાશન
: પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ.
3. ગોસ્વામી તુલસીદાસ - શ્રીરામચરિતમાનસ (સચિત્ર,
સટીક, ગ્રન્થાકાર). ટીકાકાર: હનુમાનપ્રસાદ પોદ્દાર.
ગોરખપુર: ગીતાપ્રેસ.
4. એજન : પૃષ્ઠ - ૫૪